

УДК 371.214.4

Олена Іванова,
аспірант кафедри загальної педагогіки
та педагогіки вищої школи
Харківського національного педагогічного
університету ім. Г. С. Сковороди

РОЗВИТОК МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗНАВЧАЛЬНІЙ ПІЗНАВАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У даній статті проаналізовано можливості, що містить позанавчальна пізнавальна діяльність для розвитку молодших підлітків. Позакласна пізнавальна діяльність є продовженням цілеспрямованої роботи зі збагачення школярів знаннями, розвитку їх творчих можливостей і здібностей. Її головними перевагами є цілковите підпорядкування інтересам підлітків, атмосфера психологічного комфорту, можливість вияву й розвитку індивідуальних здібностей.

Ключові слова: позанавчальна робота, пізнавальна діяльність, молодші підлітки, пізнавальний інтерес.

В данной статье проанализировано возможности внеучебной познавательной деятельности для развития младших подростков. Внеклассная познавательная деятельность является продолжением целенаправленной работы по обогащению школьников знаниями, развитию их творческого потенциала и способностей. Главными ее преимуществами являются полное подчинение интересам подростков, доброжелательная атмосфера, возможность выявления и раскрытия индивидуальных способностей.

Ключевые слова: внеучебная деятельность, познавательная деятельность, младшие подростки, познавательный интерес.

Opportunities that have after-studying activities for the mental development of younger teenagers have been analyzed in this article. Being the continuous of school work of giving knowledge, developing creative potential of pupils and their individual skills, after-studying activities totally follow the real teenagers interest and age demands, create psychologically comfortable atmosphere necessary for pupils self-development.

Key words: after-studying activities, younger teenagers, knowing interest.

Позанавчальна пізнавальна діяльність містить величезний резерв для розвитку інтересів, здібностей молодших підлітків, а також задоволення потреб, властивих цьому віку, зокрема самоусвідомлення, самоствердження, самоцінності, самоповаги, спілкування з однолітками,

рівноправного спілкування з дорослими. Дослідженням питань позанавчальної пізнавальної діяльності займалися Л. Калашникова, В. Лозова, Н. Морозова, Т. Сущенко, Ю. Шаров, Г. Щукіна, Н. Щуркова, особливості розвитку молодших підлітків вивчали Л. Божович, Л. Виготський, Н. Добринін, Т. Драгунова, Д. Ельконін, Е. Еріксон, О. Ковальов, В. Крутецький. Не зважаючи на цілу низку досліджень із зазначеної проблеми вона залишається актуальною, адже розглядає питання розвитку мислення, здібностей, інтересів школярів, шукає засоби підвищення інтересу молодших підлітків до навчання в школі й самостійного здобуття знань, спрямування підлітків до «розумного і корисного» відпочинку, сприяє виробленню «імунітету» проти згубного впливу телебачення, моди, захоплень шкідливими звичками. Пізнання у позанавчальний час здатне допомогти із правильним, глибоко моральним, ціннісним самовизначенням.

Мета статті – розкрити можливості позанавчальної пізнавальної діяльності для розвитку молодших підлітків.

Молодший підлітковий вік, відзначають психологи, – це період від 10 до 12 років, що охоплює учнів, які навчаються у 5–6 класах. Розвиток людини вчені характеризують зміною психічних функцій та новоутвореннями, які виникають. Так, Л. Виготський під «новоутворенням» розуміє новий тип будови особистості та її діяльності, ті психічні та соціальні зміни, що вперше виникли на цій віковій ступені й визначають свідомість дитини, її ставлення до оточуючого середовища, внутрішнє і зовнішнє життя, загальний перебіг розвитку в цей період [1, с. 248]. Новоутворення з'являються як наслідок вирішення суперечностей, властивих для цього віку. Основними суперечностями підліткового віку науковці (Д. Ельконін, О. Ковальов, В. Крутецький, В. Кутішенко, А. Хрипкова) визначають: між потребою у правомірній участі в житті дорослих і реальною можливістю здійснювати цю діяльність, відсутністю життєвого досвіду; між потребою пізнати себе і недостатнім володінням уміннями самоаналізу й об'єктивних знань про себе; між новою потребою у самовихованні й зневірою у його результати; між потребою у самовихованні й невмінням правильно організувати цю діяльність; розрив між фізичною, статевою і громадянською, соціальною зрілістю підлітка; між тенденціями формування самооцінки, прагненням бути схожим на своїх друзів та прагнення до самовираження, бажання бути неповторною індивідуальністю [2; 6; 8].

У молодшому підлітковому віці змінюється ситуація розвитку дитини, зокрема її соціальна позиція, до школяра починають висувати більш серйозні вимоги, що пов'язано з переходом до середньої школи, ускладненням навчальної програми. Нові вимоги вимагають нового рівня розвитку мислення, пізнавальних процесів, володіння собою, а також стосунків у шкільному колективі та сім'ї. Розвиток особистості

відбувається в діяльності, молодші підлітки продовжують навчання у школі, тож більшість часу в дітей займає саме *пізнавальна діяльність*, яка допомагає пізнавати себе і навколишній світ, ставати повноправним членом суспільства.

Пізнавальна діяльність спонукається пізнавальними потребами людини, які, як свідчать психологи, ніколи не закінчуються, – тому діяльність із пізнання триває все життя. Виникнення й розвиток потреби в пізнавальній діяльності В. Шуман пов'язує з потребою у новизні. Учений визначає такі компоненти потреби у пізнавальній діяльності: потребу в інформації, необхідної для орієнтувально-приспосувальної діяльності людини в навколишньому середовищі; потребу в інформації про знання (й у самих знаннях), необхідних для особистісного розвитку; потребу в оволодінні вміннями, навичками, способами, засобами, прийомами пізнавальної діяльності; потребу в пошуку нових пізнавальних проблем та задач; потребу в умінні передбачати результати своєї діяльності; потребу в позитивних емоціях радості, задоволення, здивування у зв'язку з успішністю пізнавальної діяльності [17].

Як зауважує І. Іванов, суть пізнавальної діяльності – відкриття світу на радість і користь одне одному. Людина пізнає себе й оточуючий світ завдяки основним пізнавальним процесам: відчуттю, сприйняттю, уявленню, мисленню, увазі й пам'яті. За допомогою цих процесів особистість отримує й «переробляє» інформацію про навколишню дійсність, яка закріплюються у формі знань, умінь, переконань, принципів, ідеалів, ціннісних орієнтацій. *Отже, пізнавальну діяльність учнів розглядаємо як систему дій, спілкування, що спрямовані на здобуття знань, розвиток інтересів, здібностей, схильностей дитини за активної участі усіх пізнавальних процесів.*

Двигуном пізнавальної діяльності підлітків є інтерес. Як психологічне явище він є специфічним мотивом пізнавальної діяльності, формою прояву пізнавальної потреби, що змушує особистість активно відшукувати шляхи і способи задоволення бажання знати й розуміти. Як свідчать психологи, інтереси людини неможливо повністю задовольнити, адже задоволення інтересу не веде до його згасання, а лише до виникнення на основі попереднього, нового, що відповідає більш високому рівню пізнання [13]. Н. Морозова зазначає, що виникнення інтересів може забезпечуватися зовнішніми умовами, що створюють можливість отримувати враження в тій чи іншій галузі; позитивним ставленням дитини до предмету діяльності, особам, що залучені до неї; особистим та суспільним сенсом діяльності; емоційною привабливістю [9].

У педагогічному процесі зміст навчальної діяльності регламентується державними стандартами й програмами освіти, внутрішньошкільними планами роботи. Час її проведення обмежується класно – урочною системою та певною кількістю відведених годин,

відвідування уроків має обов'язків характер. Продовженням цілеспрямованої роботи, спрямованої на збагачення знань школярів, розвитку їх творчих можливостей і здібностей виступає *позанавчальна пізнавальна діяльність*. Вона органічно пов'язана з навчальною діяльністю, але на відміну від останньої, проводиться на засадах добровільності й повністю підпорядкована інтересам школярів.

Пізнання у позанавчальний час покликане повністю захопити дитину й, зберігаючи її індивідуальність, сприяти найповнішому виявленню і «розквіту» її здібностей, талантів, закріпленню пізнавальних інтересів, стимулюванню самостійності й прагнення до позитивних самозмін, розвитку відповідального ставлення до себе та оточуючих. *Позанавчальна пізнавальна діяльність є складовою частиною навчально-виховного процесу, однією із форм організації вільного часу школярів, що являє собою систему дій, спілкування, що заснована на добровільності пізнання у вільній від обов'язкового навчання час і спонукається пізнавальними потребами й особистими інтересами школярів* [7; 11].

На основі аналізу праць учених (Л. Калашникової, Ю. Левкова, В. Лозової, Н. Морозової, Т. Сущенко, Ю. Шарова, Г. Щукіної, Н. Щуркової), охарактеризуємо зміст позанавчальної пізнавальної діяльності. Її *метою* є формування потреби у пізнанні, свідомого, захопленого дієвого ставлення до безпосередніх джерел пізнання, розвиток творчості, самостійності, удосконалення знань, розширення світогляду, збагачення досвіду учнів, розкриття, становлення, розширення інтересів, формування мислення учнів, умінь використовувати здобуті знання, умінь самоосвіти й самовиховання, сприяння професійному й особистісному самовизначенню, організація привабливого спілкування, співробітництва, стимулювання підлітків до самовиховання й «розумного» проведення відпочинку. Реалізація мети позанавчальної пізнавальної діяльності відбувається через виконання педагогом таких *завдань*: 1) збагачення свідомості учнів знаннями (у відповідності з їхніми освітніми запитамі) поглиблення знань, здобутих у навчанні, засвоєння підлітками вмінь і навичок пізнавальної діяльності, формування емоційно-почуттєвої сфери й ціннісних стосунків школярів; 2) удосконалення процесів уваги, пам'яті, розвиток мислення, вмінь аргументувати власну точку зору, формулювати й висловлювати думки; 3) виявлення та розвиток творчих здібностей, інтересів школярів, на основі наявних інтересів пробуджувати, формувати, розвивати нові соціально значущі інтереси; 4) активізація пізнавальної діяльності через застосування методів стимулювання пізнання; 5) формування вмінь і навичок самоосвіти й самовиховання; 6) формування класного колективу, груп за інтересами як сприятливого середовища розвитку й життєдіяльності учнів, формування навичок продуктивного спілкування з однолітками, коректне зняття психічної напруги, яка властива молодшим підліткам [4; 14].

Школярі можуть переслідувати певну власну мету, адже визначені загальні цілі ними ще не усвідомлюються, бо є складними й далекими, отже школярі не виступають їх безпосередніми носіями.

Мотивом позанавчальної діяльності школяра зі здобуття знань є внутрішні спонукання, що керуються бажанням розширення обсягу знань, самопізнання, самоствердження, самовиявлення, прагненням до самозміни на основі самоаналізу й самоусвідомлення, зацікавленістю у неформальному спілкуванні з однолітками. У якості мотивів можуть виступати ідеали, інтереси, переконання, соціальні установки, цінності. Як свідчать учені, діяльність школяра може стимулюватись не одним, а одразу декількома мотивами. Зовнішні мотиви орієнтують на досягнення певних результатів: успіху, самоствердження, благополуччя, виконання обов'язків та ін. Внутрішні мотиви орієнтовані на сам процес діяльності, зацікавленість у ході діяльності, прагнення самовдосконалення під час діяльності.

Характерною особливістю внутрішніх мотивів є те, що вони, на відміну від зовнішніх, породжуються самою людиною. В. Семіченко зазначає, що внутрішня мотивація підсилюється з підвищенням впевненості в собі й покращує якість виконаної діяльності, у той час, як зовнішня мотивація спрямована на підвищення кількісних характеристик діяльності, «гонку за результатами» й визначається оцінкою результатів іншими людьми [12].

Розвиток пізнавальних інтересів, удосконалення пізнавальних можливостей тісно пов'язане з творчістю, фундаментом якої є знання, а отримані знання, у свою чергу, стимулюють творчі здібності. Творча діяльність завжди спрямована на створення якісно нового продукту, який раніше не існував. Стимулом до неї є проблемна ситуація, яку неможливо вирішити традиційним шляхом. Передумовами творчості виступають гнучкість, критичність мислення, цілісність сприйняття. Задатки творчості притаманні будь-якій людині, але їх потрібно розкривати й розвивати. Творчості сприяє різноманітність, міцність знань, стимулювання самостійності учнів, розвиток стійких творчих інтересів, цілеспрямованість творчих пошуків, наполегливість під час виконання творчих завдань. Якщо виконавчі здібності пов'язані з автоматичним виконанням завдань, то творчі характеризуються спостережливістю, вмінням зіставляти, комбінувати, аналізувати, знаходити зв'язки та залежності, виявляти закономірності [10; 15].

Підлітки прагнуть бути краще, прагнуть подобатись, мати авторитет серед одноліток, таким чином, в умовах позанавчальної пізнавальної діяльності можливим є неформальне спілкування між підлітками, зав'язування нових дружніх стосунків за інтересами, відкриваються більш широкі можливості показати свої здібності іншим, бути визнаним колективом, завоювати авторитет. Цікаве пізнання в позаурочний час

розширює світогляд, сприяє закріпленню інтересів підлітків.

Позанавчальна діяльність дозволяє створити невимушені, вільні відносини між педагогом і школярем, надає можливість підлітку відчувати себе значущим, потрібним. У позанавчальний час самостійна діяльність учнів заохочується, стимулюються, підлітки навчаються аргументовано захищати власну точку зору. Побудова виховної роботи на зміні ставлення дорослих до підлітків, визнанні їх права на відносно більшу незалежність і самостійність, відмова від дрібної опіки й контролю, категоричних розпоряджень, наказів у поєднанні з твердим керівництвом, допомагає задовольнити потребу підлітків у самостійності. Важливим є розвиток волі, яка укріплюється в діяльності, пізнання у позанавчальний час може допомагати навчатись планувати власну діяльність, робити самостійні висновки. Позанавчальна робота покликана показувати переваги й корисність «розумного» відпочинку, сприяти виробленню «імунітету» проти згубного впливу телебачення, моди, захоплення шкідливими звичками, допомагати формуванню правильного, глибоко морального, ціннісного самовизначення. Як зауважує В. Шуман, головний акцент в організації позанавчальної пізнавальної діяльності стоїть на розвитку мислення учнів, яке можливо здійснювати в процесі творчої діяльності, що пов'язана з пошуком нових шляхів вирішення проблем, самостійним відкриттям нових знань [16].

Результатом позакласної пізнавальної діяльності для молодшого підлітка є розвиток мотивації пізнання й творчості, перетворення процесу здобуття знань, життєвого досвіду й самовдосконалення з педагогічно скерованого процесу в той, що організується, регулюється й контролюється особистістю самостійно.

Розвитку мислення, самостійності, пізнавальних здібностей, комунікативних навичок молодших підлітків у процесі позанавчальної пізнавальної діяльності сприяють заходи, що у відповідності зі зростаючими можливостями дітей цього віку містять: самостійне здобуття нових знань, застосовування, розширення й поглиблення вже здобутих, відкриття нових фактів, їх аналіз, оцінку, співставлення, пошук спільного і відмінного, виділення головного, позитивного і негативного, встановлення зв'язків.

Завдання у позанавчальний час, що спонукають до самостійних виступів, вільного висловлення власної думки й спрямовані на творчий пошук, відкриття таємниць, приймання на себе цікавих ролей сприяють оволодінню уміннями самостійної роботи з літературою, спиратись на свідчення, здобуті з різних джерел, аргументовано захищати власну думку, висувати запитання, самостійно розмірковувати.

Взаємодія з однолітками, педагогом, колективне обговорення, ведення діалогу, групове виконання завдань, сприяють вдосконаленню навичок спілкування, обміну інтересами, знаннями, уміннями, досвідом,

мріями, успіхами, думками, гіпотезами, враженнями, ідеями, пропозиціями. Невимушене спілкування підлітків між собою дозволяє їм впливами один на одного, встановлювати зв'язки старших з молодшими. Керівництво учнями пізнавальною діяльністю інших учнів стимулює їх до прийняття на себе відповідальності.

Створення атмосфери радості, гумору, невимушеності, дружби, застосування ігрових елементів, сюрпризів, здивування, позитивно впливатиме на вияв й розвиток індивідуальних здібностей, можливостей, якостей підлітків, здобуття ними досвіду випробування себе й перемоги над собою, а також прогнозування, передбачення особистісного зростання [3; 5; 16].

З огляду на вікові особливості та потреби молодшого підліткового віку, а також особливості позанавчальної пізнавальної діяльності, охарактеризуємо її можливості для сприяння розвитку підлітків. З огляду на психічну нестабільність, невпевненість у собі, властиві молодшому підлітку, цікава пізнавальна діяльність у вільний від навчання час дає змогу сформуванню у школярів умінь володіти собою, наполегливо доводити обрану справу до кінця. Приймаючи до уваги зміни пізнавальної активності молодших підлітків, їхню «відкритість» до усього нового, активне сприйняття інформації задля виникнення потреби в самостійному здобутті знань і підвищенні якості здобутих знань, важливим є відкрити перед учнями різноманітність сфер пізнання, висвітлити дивовижність оточуючого світу, можливостей людського розуму й технологій, розкрити перспективу їх розумового розвитку й досягнень завдяки сумлінній праці над собою. Розвиток абстрактного мислення, пам'яті молодших підлітків дозволяють наповнити процес позакласного пізнання цікавими пізнавальними завданнями, як-то: загадками, ребусами, кросвордами, які сприяють подальшому розвитку мислення, уваги та пам'яті, стимулюють пізнавальну активність. Інтерес до різних сфер життя дозволяє навчити учнів аналізувати інформацію, отриману з різних джерел, готувати доповіді, вміло вести дискусію.

Для задоволення потреби підлітків у самоаналізі, самоствердженні в колективі й подоланні суперечностей, пов'язаних із відсутністю вмінь адекватно оцінювати власну поведінку, позанавчальна діяльність створює умови для вияву здібностей дитини, її талантів, усвідомлення своїх позитивних і негативних рис характеру для проектування власного самовдосконалення.

Враховуючи, що підлітки схильні до виділення взірця поведінки й рівняння на нього, у позанавчальний час педагог здатен допомогти з вибором ідеалу для наслідування й сприяти оволодінню вміннями самовиховання і самоосвіти. Підлітки прагнуть бути краще, прагнуть подобатись, мати авторитет серед однолітків.

В умовах позанавчальної пізнавальної діяльності школярі мають

можливість спілкуватись із однолітками, педагогом, зав'язувати нові дружні стосунки за інтересами, виявляти й представляти іншим власні здібності, бути визнаним колективом, завойовувати авторитет, а також відчувати себе значущим, потрібним.

Позанавчальна діяльність підлітків містить потужний «арсенал» щодо сприяння розвитку і саморозвитку учнів, адже відповідає їхнім інтересам, що сприяє атмосфері психологічного комфорту, спокою, поваги, взаєморозуміння, відсутності страху зробити помилку, більш широкій можливості самовиявлення, неформального спілкування, свободі висловлення власної думки, ставлення до педагога не як до вчителя, а старшого друга. Однією з визначальних рис позанавчальної пізнавальної діяльності є й те, що вона містить значний резерв для задоволення потреби в безмежному пізнанні, адже у дітей цього віку все викликає зацікавленість, особливо таємниці, загадки світу, новітні досягнення науки і техніки, нові перетворення в їхньому організмі та свідомості.

Пріоритетними для подальших досліджень є питання розробки технології організації роботи з дітьми в позанавчальний час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Л. С. Выготский ; под. ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. – 432 с.
2. Ельконин Д. Возрвстные и индивидуальные особенности младших подростков / Д. Ельконин, Т. Драгунова. – М. : Просвещение, 1967. – 360 с.
3. Иванов И. П. Энциклопедия коллективных творческих дел / И. П. Иванов. – М. : Педагогика, 1989. – 288 с.
4. Класному керівнику. Як провести виховну годину / упоряд. : Л. Шелестова, Н. Чиренко. – К. : Шк. світ, 2009. – 128 с.
5. Класному керівнику: творчі прийоми у виховній роботі / упоряд. : Л. Шелестова, Н. Чиренко. – К. : Шк. світ, 2010. – 128 с.
6. Крутецкий А. В. Психология обучения и воспитания школьников : книга для учителей и классных руководителей / А. В. Крутецкий. – М. : Просвещение, 1976. – 285 с.
7. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання : навчальний посібник / В. І. Лозова, Г. В. Троцько / Харк. держ. пед. ун-т. ім. Г. С. Сковороди. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків : ОВС, 2002. – 400 с.
8. Мир детства: Подросток / под ред. А. Г. Хрипковой ; отв. ред. Г. Н. Филинов. – 2-е изд., доп. – М. : Педагогика, 1989. – 230 с.
9. Морозова Н. Г. Формирование познавательных интересов у аномальных детей (в сравнении с нормой) / Н. Г. Морозова. – М. : Просвещение, 1969. – 71 с.
10. Никитин Б. П. Ступеньки творчества или развивающие игры. – 3-е

- изд., доп. / Б. П. Никитин. – М. : Просвещение, 1989. – 160 с.
11. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад, ред. кол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
  12. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». (Лекции, практические занятия для самостоятельной работы) / В. А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
  13. Сущенко Т. И. Основы внешкольной педагогики : пособие для классных руководителей, педагогов внешкольных учреждений / Т. И. Сущенко. – Мн. : Бел. навука, 2000. – 375 с.
  14. Сценарии школьных познавательных игр // Серия «Библиотека школьника». – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 304 с.
  15. Учитель: Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы / ред.-сост. Д. Л. Брудный. – М. : Политиздат, 1991. – 350 с.
  16. Шуман В. П. Актуальные вопросы дидактики / В. П. Шуман // Проблема стимулирования познавательной деятельности учащихся : учебн. пособие для учит. и студ. – Владимир, 1975. – Часть II. – 78 с.
  17. Шуман В. П. Актуальные вопросы дидактики / В. П. Шуман // Проблема стимулирования познавательной деятельности учащихся : учебн. пособие для учит. и студ. – Владимир, 1974. – Часть I. – 81 с.
  18. Шуть М. Школа іграмайстерності / М. Шуть. – К. : Вид. дім «Шкіл. світ»; Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.